

ISÄNMAALLISUUS JA POLIITTINEN SOSIAALISTUMINEN

Pertti Toukoma

Lapsuus ja varhainen nuoruusikä on aivan viime vuosiin saakka jätetty lähes täysin poliittista käyttäytymistä koskevan tutkimuksen ulkopuolelle. Kuitenkin varhaisten kehitysvuosien vaikutteilla on keskeinen merkitys yksilön poliittisen sosiaalistumisen kannalta. Monien poliittisten asenteiden alkujuurit ovat löydettävissä lapsuudesta; yleinen suhtautuminen yhteiskuntaan ja omaan maahan rakentuu pääpiirteittäin jo silloin. Onhan poliittistenkin asenteiden kiteytyminen monisyisen oppimisprosessin tulosta, ja tunnetun psykologisen lainalaisuuden mukaisesti on sitä, mikä opitaan varhaisessa elämänvaiheessa vaikeampi muuttaa kuin myöhemmin opittua.

Esimerkiksi amerikkalaisten David Eastonin ja Jack Dennisin¹ yli 12.000:lla 7—13 -vuotiaalla lapsella suorittama tutkimus paljasti, että jo näin nuorilla ilmeni »odottamattoman laaja ala asenteita ja tunteita poliittisen elämän eri aspekteista». Asennerakenne oli jo seitsemänvuotiailla kiteytynyt ja se pysyi pääpiirteissään samanlaisena koko tutkimuksen alaisen ikävaiheen. Tutkimustulos ei kuitenkaan merkitse sitä, että poliittisen tietämyksen taso olisi vielä korkea, vaan ainoastaan sitä, että poliittisen asennoitumisen perusulottuvuudet olivat jo muodostuneet. Ts. lapsilla oli kiinteä ja johdonmukainen käsitys yhteiskunnallisen toiminnan merkityksestä ja aikuisten poliittisesta käyttäytymisestä.

Mitkä sitten ovat tärkeimmät lähteet joiden kautta poliittiset vaikutteet lapseen siirtyvät? Ensimmäisenä on tietysti koti ja sen poliittinen ilmapiiri, mutta myös koululla ja toveripiirillä on oma tärkeä merkityksensä. Mutta näiden takana olevana yhteisenä tekijänä on yhteiskuntaluokka. Kodin ulkopuoliseen lähiympäristöön kuuluvat aikuiset, kuten sukulaiset ja perhetuttavat, edustavat yleensä suurin piirtein samaa sosioekonomista tasoa kuin vanhemmat. Myös leikkitovereiden valinta — mm. siksi että eri varallisuustason omaavat perheet asuvat eri asuma-alueilla — tapahtuu suureksi osaksi yhteis-

kuntaluokkapohjalta. Vielä nykyisin vallitseva jako kansa- ja oppikouluun jakaa oppilaat pääosin heidän tulevan yhteiskuntaluokkansa (työväestö tai keskiluokka) mukaisesti, minkä lisäksi oppikouluun siirtymisen mahdollisuuksiin vaikuttavat vanhempien koulunkäynti, jopa arvomaailmakin (sen keskiluokkaisuus).

Tietystikään eivät yhteiskunnan luokkarakenteeseen liittyvät tekijät aina vaikuta kumuloivasti, toisiaan täydentäen. Monien kohdalla on ns. ristipainetta, kuten on asianlaita esim. silloin kun keskiluokkaan kuuluva opettaja opettaa työläisperheen lasta. Varsinkin oppikoulua käyvällä työläisperheen ja kansakoulun yläasteella olevalla keskiluokkaan lukeutuvan perheen lapsella on koulu kotitaustan kannalta epärelevantti, ristipainetta sisältävä. Myös tällaiset ristipaineet on syytä ottaa huomioon poliittisen sosiaalistumisen tarkastelussa.

Tässä esityksessä selvitetään poliittisluontoisen asennoitumisen yhtä, kuitenkin varsin perustavanlaatuista puolta: suhtautumista isänmaahan, patriotismia. Tarkastelukulma on läpileikkauksenomainen. Tutkimushenkilöt ovat kaikki kaupunkioiloissa (Tampereella) kasvaneita kansa- ja oppikoulupoikia, iältään 12-vuotiaita. Aineisto kerättiin keväällä 1965, tamperelaispoikien arvomaailman kehitystä koskevan tutkimuksen² toisen haastattelukierroksen yhteydessä.

Selittävinä muuttujina olivat kodin yhteiskuntaluokka (joka määriteltiin tavanomaisesti isän ammatin perusteella) ja koulumuoto. Käyttäen karkeaa kahtiajakoa alempaan ja ylempään yhteiskuntaluokkaan eli työväestöön ja keskiluokkaan saatiin perusasetelmaksi seuraavat neljä osaryhmää:

— kansakoululaiset/alempi yhteiskuntaluokka	(lyh. KA), 83 poikaa
— kansakoululaiset/ylempi yhteiskuntaluokka	(lyh. KY), 17 poikaa
— oppikoululaiset/alempi yhteiskuntaluokka	(lyh. OA), 43 poikaa
— oppikoululaiset/ylempi yhteiskuntaluokka	(lyh. OY), 57 poikaa

Isänmaallisuus määrittäyty tässä operationaalisesti, käytettyjen asenneväitämien ja niistä muodostuvien perusrakenteiden pohjalta. Tutkimushenkilöille esitetystä suuresta väittämäjoukosta otettiin tässä käsiteltävään analyysiin 25 väittämää. Seitsemän niistä oli varsinaisia isänmaallisuusväittämiä. Niiden pohjalta oli Erkki N i s k a s e n ja Martti T a k a l a n³ kansalaiskoulupoikiin kohdistuneessa tutkimuksessa muodostunut yhtenäinen, isänmaallisuutta mittaava asteikko (reliabiliteetti .80).

Patriotismin liittymisestä autoritaarisuuteen on olemassa runsaasti tutkimustietoa.⁴ On olemassa myös tietoa siitä, että isänmaallisuus on luonteeltaan erilaista eri yhteiskuntaluokissa.⁵ Sen selvittämiseksi, missä määrin vastaavaa isänmaallisuuden ja autoritaarisuuden yhteenkuuluvuutta ja sen vaih-

telua yhteiskuntaluokittain esiintyy jo kouluikäisillä, otettiin analyysiin joukko autoritaarisuutta mittaavia väittämiä (niistä em. tutkimuksessani muodostuneen asteikon reliabiliteetti oli .61). Lisäksi oli mukana kuusi yleistä poliittisluontoista väittämää: diktatuurin suotavuus, yksimielisyys valtioihanteena, tiedon ja koulunkäynnin merkitys vallankäytössä, sosiaalihuollon vaikutus, puolueiden olemassaolon suotavuus ja verotuksen progressiivisuus.

Faktorianalyysia varten laskettiin väittämien väliset korrelaatiot erikseen kussakin neljässä osaryhmässä. Pääakselifaktoreiden ominaisarvojen tuloa kriteerinä käyttäen saatiin kunkin ryhmän rotatoitavien faktoreiden määräksi neljä. Kaikissa neljässä osaryhmässä tuli selvimmin tunnistettavana esille isänmaallisuuteen liittyvä faktori (joka pääakselifaktoroinnissa oli järjestyksessä ensimmäinen). Seuraavassa taulukossa esitetään varimax-rotatation tulokset isänmaallisuusfaktoreiden osalta. Faktoriin kuulumisen kriteerinä on pidetty itseisarvoltaan vähintään .25 suuruista latausta. Ne väittämät, joiden lataus ei missään ryhmässä yllä mainittuun lukuun, on jätetty taulukosta pois. (Itse haastattelussa väittämät olivat sekoitettuna, mutta tässä ne esitetään selvyuden vuoksi järjestyksessä.)

Taulukko. Isänmaallisuusfaktoriin sisältyvät väittämät *

	KA	KY	OA	OY
Isänmaallisuusväittämät				
1. Niitä jotka turmelevat isänmaan luontoa, puita, kasveja jne. tulisi rangaista ankarasti	—	.39	—	.46
2. Isänmaallisuus on ensimmäinen ja tärkein hyvän kansalaisen ominaisuus49	.59	.63	.51
3. Mitä tahansa teemmekin, tulisi meidän ensiksi ajatella isänmaan parasta ja vasta sitten itseämme31	.77	.69	.74
4. Isänmaan tuntemisen opetusta tulisi koulussa olla vähemmän	— .43	—	—	— .75
5. Koska Suomi on pieni ja köyhä maa, on se ja sama, olemmeko isänmaallisia vai emmekö ole	— .38	.37	— .66	— .59
6. Koulussa tulisi järjestää vähemmän isänmaallisia juhlia	— .48	—	— .55	— .64
7. Arvokkainta, mitä ihminen voi tehdä, on antaa sodassa henkensä isänmaan puolesta39	.62	.42	.48
Muut väittämät joiden lataus on yli .25				
8. Periksi antaminen on heikkouden merkki	—	.28	—	—
9. Jos valtioiden päämiehet hallitsisivat kansojaan lujemmin ottein, olisivat asiat maailmassa paremmin kuin nykyään	—	.28	—	—
10. Miehen täytyy olla kova, kaikki tunteileminen on				

naismaista	—	.52	— .44	—
11. On hyvä, että ihmiset ovat eri mieltä asioista	—	—	—	— .52
12. Kaikessa on noudatettava kyselemättä ja epäröimättä vanhempien ja kokeneempien neuvoja44	—	—	.29
13. Nuoret eivät pysty harrastamaan hyviä asioita, ellei heillä ole johtajia, joiden käskyjen mukaan he voivat toimia26	.46	—	.25
14. Kerran omaksuttua periaatetta ei saisi mikään muuttaa	—	.49	—	—
15. Kehittymättömille kansoille on diktatuuri paras hallitusmuoto	—	—	— .33	—
16. Ihannevaltio on sellainen, jossa kansalaiset ovat kaikissa asioissa yksimielisiä	—	.73	—	—
17. On oikein, että ne joilla on eniten tietoa, saavat päättää yhteisistä asioista	—	.60	—	—
18. Pitkälle viety sosiaalihuolto tekee ihmisistä laiskoja ja tappaa kaiken yritteliäisyyden	—	.41	—	—
19. Jos poliittisia puolueita ei olisi, tulisivat maamme asiat nykyistä paremmin hoidetuiksi	—	.32	—	—
20. On väärin, että ne jotka tienaa hyvin joutuvat antamaan suuremman osan tuloistaan valtiolle veroina kuin ne jotka tienaa vähän	—	.64	—	—
Prosenttia faktoreiden yhteisestä varianssista	32.1	37.9	32.9	39.4

* Kuten asennetutkimuksissa yleensäkin, jäivät korrelaatiokertoimet varsin pieniksi. Suurimmat kertoimet vaihtelivat muuttujittain ryhmässä KA .20 — .34, KY .40 — .68, OA .24 — .60 ja OY .28 — .65. Niinpä eivät myöskään faktoreiden selitysprosentit (muuttujien kokonaisvarienssista) nousseet kovin korkeiksi: KA:ssa 23.2 %, KY:ssä 45.7 %, OA:ssa 32.8 % ja OY:ssä 32.6 %. — Muut kolme faktoria kussakin ryhmässä ilmensivät *kovaluontoisuutta*, *autoritaarista alistumista* ja *yhdenmukaisuuden vaatimista*, joskaan vastaavuus ryhmien välillä — kuten transformaatioanalyysin tuloksista käy ilmi — ei yleensä ollut selväpiirteinen.

Taulukon osoittaman isänmaallisuusfaktorin osuus kunkin ryhmän kaikkien faktoreiden yhteisestä varianssista viittaa siihen, että ylemmissä yhteiskuntaluokissa — niin kansa- kuin oppikoulupojillakin — isänmaallisuus täyttää suuremman osan asenteiden kokonaisalasta kuin alemmissä yhteiskuntaluokissa. Toisaalta varsinaiset isänmaallisuusväittämät keskittyvät relevanteissa ryhmissä KA ja OY enemmän yhdelle faktorille kuin ristipainetta sisältävissä ryhmissä KY ja OA. Edellisissä ainoastaan isänmaan luontoa ja opetusta koskevat väittämät (1 ja 4) saavat korkeat lataukset toisessa faktoriassa, kun sen sijaan ristipaineisissa ryhmissä useat isänmaallisuusväittämät latautuvat myös muissa faktoreissa. Tällaisesta väittämien »hajautumisesta» voidaan päätellä, että kotitaustan ja koulun kannalta epäsuhtaisiin ryhmiin kuuluvilla esiintyy useamman laatuista isänmaallisuutta.

»Sekundaarista» isänmaallisuutta käsitellään tarkemmin tuonnempana. Sitä ennen tarkastellaan varsinaisen isänmaallisuusfaktorin sisältöä.

Taulukon mukaan on kansakoulua käyvällä alempaan yhteiskuntaluokkaan kuuluvalla keskeisintä isänmaallisuudessa käsitys sen ensisijaisuudesta hyvän kansalaisen ominaisuutena (väittämä 2) sekä torjuva suhtautuminen isänmaallisten juhlien vähentämiseen (6). Isänmaallisuuteen sisältyy heillä myös alistuva vivahde: hyväksytään vaatimus aikuisten käskyjen ehdottomasta noudattamisesta (12) ja katsotaan, etteivät nuoret kykene ilman johtajia harrastamaan hyviä asioita (13). Asenne, jossa korostuu yleisluontoinen vaatimus »olla isänmaallinen» sekä isänmaallisten juhlien suosiminen liittyneenä haluun alistua voimakkaiden johdattamiseen, on luonteeltaan tyypillisesti ilmaiseva eli ekspressiivinen.⁶

Kansakoulua käyvien ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvien poikien voimakkaimmin latautuvat isänmaallisuusväittämät 3 ja 7 liittyvät uhrivalmiuteen. Viiden autoritaarisuusväittämän lataukset osoittavat, että isänmaallisuus on heillä kovaluontoista ja alistuvaa. Faktoriin liittyvät poliittisluontoiset väittämät (16—20) viittaavat suuntaukseltaan suorastaan oikeistoradikalismiin. On siis kysymyksessä nimenomaan oikeustoautoritaarinen isänmaallisuus. (Väittämän 5 positiivinen lataus vaikuttaa yllättävältä, mutta se selittyy siten, että ei hyväksytä käsitystä Suomesta pienenä ja köyhänä maana: ainoastaan siinä tapauksessa, että Suomi olisi sellainen, olisi samantekevää onko isänmaallinen vai ei.)

Alempaan yhteiskuntaluokkaan kuuluvien oppikoulupoikien isänmaallisuuteen sisältyy keskeisenä vaatimus asettaa isänmaan etu ennen omaa parasta (3). Samalla suhtaudutaan torjuvasti väitteeseen, että on yhdentekevää olla isänmaallinen, koska Suomi on pieni ja köyhä maa (5). Väittämien 10 ja 15 negatiiviset painokertoimet osoittavat, että asenteen perussävy on heillä erilainen kuin muissa ryhmissä: isänmaallisuus on pikemminkin hellä- kuin kovaluontoista ja siihen yhdistyy torjuva suhtautuminen diktatuuriin. Voitaneen puhua demokraattisesta isänmaallisuudesta, joka on lähempänä edistävää eli instrumentaalista kuin ilmaisevaa.

Instrumentaalinen vivahde on myös oppikoulua käyvien ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvien poikien isänmaallisuudessa. Ensisijaisesti siinä on isänmaan tuntemisen opetus (4) sekä oman edun toissijaisuus isänmaan etuun verrattuna (3). Kuitenkin siihen liittyy myös yksimielisyyden vaatiminen (11) ja autoritaarista alistumista (12 ja 13). Siten isänmaallisuus tässäkin ryhmässä on perusluonteeltaan alistuvaa.

Varimax-rotatation lisäksi suoritetun kosinirotaation avulla saatiin pääpiirteissään samat faktorirakenteet, jopa suunnilleen samat isänmaallisuusfaktorin painokertoimetkin kuin varimax-rotatiolla. Lisätietoa antoivat faktoreiden välisiä korrelaatioita koskevat tulokset. Niiden mukaan lähimpänä isänmaallisuusfaktoria oli autoritaarista alistumista osoittava faktori kai-

kissa muissa paitsi kansakoulua käyvien ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvien ryhmässä, jossa isänmaallisuus korreloi eniten yksimielisyyden vaatimista ilmentävään faktoriin. Nämä tiedot tukevat yllä esitettyjä tulkintoja.

Faktoreiden eriytymistä (kosinirotaatiossa) osoittavat multippelikorrelaatiot ilmaisevat, että muista asennealueista riippumattomimpia olivat isänmaallisuusfaktorit kummassakin kansakoululaisten ryhmässä, kun taas oppikoulu-pojilla isänmaallisuusfaktori on vähemmän eriytynyt. Yhdistämällä faktoreiden suhteellista alaa (osuus yhteisestä varianssista) ja suhteellisesta eriytyneisyyttä koskevat tiedot, saadaan seuraava nelikenttä:

		Isänmaallisuuden ala	
		pieni	suuri
Isänmaallisuuden eriytyneisyys	pieni	oppik./alempi yht. k.l.	oppik./ylempi yht. k.l.
	suuri	kansak./alempi yht. k.l.	kansak./ylempi yht. k.l.

Isänmaallisuuden eriytyneisyys näyttää siten määräytyvän koulumuodon, laaja-alaisuus puolestaan vanhempien yhteiskuntaluokan pohjalta. Tulkitsemalla rohkeasti eriytyneisyys ja laaja-alaisuus isänmaallisuuden merkityksellisuuden (mikä ei välttämättä ole sama kuin sen määrä) kriteereiksi, voidaan päätellä, että kansakoulua käyvillä ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvilla isänmaallisuus on keskeisemmässä asemassa kuin muilla, kun taas oppikoulua käyvillä työläisperheessä kasvaneilla sen merkitys on epämääräisin. Täten koulun ja kotitaustan puolesta epärelevantit ryhmät edustavat kahta ääripäätä.

Tosiasiallisesti kansakoulua käyvät ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvat olivatkin keskimäärin muita isänmaallisempia. Heillä isänmaallisuusväittämien perusteella laskettu keskiarvo oli tuntuvasti muiden ryhmien keskiarvoa suurempi. Vähäisen autoritaarisuuden suhteen erottuivat puolestaan oppikoulua käyvät ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvat. Muita eroavuuksia ei ryhmien välillä isänmaallisuuden ja autoritaarisuuden määrässä esiintynyt.

Varsinaisen isänmaallisuusfaktorin ohella tuli kaikissa ryhmissä esille asennealue, johon sisältyi isänmaallisuutta »sekundaarisena» ominaisuutena. Isänmaallisuusväittämistä sijoittuivat luonnon turmelijoiden rankaisemista vaativa ja isänmaan tuntemisen opetukseen liittyvä (ryhmässä KY isänmaallisia juhlia korostava) väittämä keskeisimpinä tälle toiselle faktorille. Seuraava asetelma antaa yleiskuvan isänmaallisuuden ja »sekundaarisen isänmaallisuuden» perussävystä osaryhmittäin:

Ryhmä	Isänmaallisuus	»Sekundaarinen isänmaallisuus»
KA	alistuvaa	kovaluontoista
KY	oikeistoautoritaarista	alistuvaa
OA	demokraattista	helläluontoista
OY	alistuvaa	oikeistoautoritaarista

Varimax-rotatoitujen faktoreiden vertailussa käytettiin hyväksi myös transformaatioanalyysia, sen symmetristä mallia.⁷ Tähän analyysiin ei kuitenkaan otettu mukaan kansakoulua käyvien ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvien ryhmää. Olihan sen faktorirakenteen erilaisuus selvästi muutenkin havaittavissa. Tämä erilaisuus, samoin kuin myös ryhmään kuuluvien tutkimushenkilöiden pieni lukumäärä, olisi vain saattanut aiheuttaa sattumanvaraisuutta tuloksissa.⁸

Transformaatioanalyysin avulla saadut faktoreiden vastaavuuskertoimet osoittivat, että eniten toistensa kaltaisia asennerakenteeltaan olivat kansakoulua käyvät alempaan ja oppikoulua käyvät ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvat. Näiden välisessä vertailussa kolmen faktorin — isänmaallisuuden, autoritaarisen alistumisen ja autoritaarisen kovaluontoisuuden — vastaavuuskertoimet ylittivät arvon .800. Alempaan yhteiskuntaluokkaan kuuluvilla kansa- ja oppikoulupojilla oli em. lukuarvoa kriteerinä käyttäen kaksi yhteistä faktoria, isänmaallisuus ja autoritaarinen alistuminen. Sen sijaan oppikoulua käyvistä eri yhteiskuntaluokkaan kuuluvilla ainoastaan isänmaallisuusfaktoria voidaan pitää samana.

Tuloksesta on pääteltävissä, että sama koulu tai samanlainen kotitausta ei ole niinkään paljoa asenteita yhdenmukaistava tekijä kuin se, kuuluuko koulun ja kotitaustan puolesta relevanttiin ryhmään. Tätä olettamusta tukevat myös transformaatioanalyysissä saadut kokonaisresiduaalien summat. Niidenkin perusteella lähinnä toisiaan olivat kansakoulua käyvät alempaan ja oppikoulua käyvät ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvat (resid. summa 5.069) ja etäimpänä toisistaan — kolmesta transformaatioanalyysissä olleesta ryhmästä — oppikoulua käyvät alempaan ja ylempään yhteiskuntaluokkaan kuuluvat (7.577). (KA:n ja OA:n välinen vastaava luku oli 5.580) Faktoreiden sisältö viittaa lisäksi siihen, että kaikkien etäimpänä toisistaan ovat epärelevantit ryhmät KY ja OA.

Ilmeistä onkin, että kotitaustan ja koulumuodon välinen ristipainetilanne vaikuttaa asenteiden kehitykseen suorastaan päinvastaisesti silloin, kun kysymyksessä on mahdollisuus sosiaaliseen kohoamiseen (OA), kuin sosiaalisessa vajoamisessa (KY). Paikallaan pysyvien ryhmien asennerakenteissa ei näytä olevan olennaista eroa.

Mitä tulee isänmaallisuuden ja autoritaarisuuden väliseen yhteyteen, on

näiden toisiinsa liittyminen jo kouluiässä ilmeistä. Poikkeuksen kuitenkin tekevät työläiskodissa kasvaneet oppikoulupojat, joilla isänmaallisuus on lähinnä demokraattiseen asennoitumiseen kytkeytyvää. Muilla isänmaallisuuteen liittyvä autoritaarisuus on sävyiltään pääasiallisesti alistuvaa, ehdotonta tottelemista ja yhdenmukaisuutta vaativaa. Vain kansakoulua käyvillä ylemmän yhteiskuntaluokkaan kuuluvilla se on lisäksi selvästi aggressiivista, jopa oikeistoradikalismien luontoista.

Kaiken kaikkiaan on tässä selvityksessä voitu valottaa vain erästä poliittisen sosiaalistumisen perustaa. Tutkimusajankohtaan, 12 vuoden ikään mennessä oli isänmaallisuuden perusrakenne jo muovautunut. Ja se oli kovin erilainen eri koulun ja kotitaustan mukaisissa ryhmissä: lähtökohta, perusluontoinen sosiaalistuminen oli jo takanapäin. Kehityksen oletetaan — monia poikkeuksia lukuunottamatta — jatkuvan tästä eteenpäin viuhkamaisena.

LÄHDEVIITTEET

¹ David Easton & Jack Dennis: The child's acquisition of regime norms: political efficacy. *The American Political Science Review*, 1967 s. 25—38.

² Pertti Toukoma: Arvomaailman kehitys kouluiässä, Tampere 1967.

³ Erkki Niskanen & Martti Takala: Kansalaiskoulun oppilaiden asenteet koulua, yhteiskuntaa ja työelämää kohtaan: asenneasteikot. *Kasvatustieteiden Tutkimuskeskuksen tutkimusseloste n:o 9, 1964.*

⁴ Esim. T. W. Adorno, ym.: *The authoritarian personality*, New York 1950 ja Björn Christiansen: *Attitudes towards foreign affairs as a function of personality*, Oslo 1959.

⁵ Ks. Erik Allardt: *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine*, Porvoo—Helsinki 1964, s. 217—224.

⁶ Vrt. Antti Eskola: *Yhteiskunnan säilyttämistä ja puolustamista koskevat arvotukset*, Mikkeli 1962, s. s. 66—67.

⁷ Ks. Seppo Mustonen: *Symmetrinen transformaatioanalyysi. Alkoholipoliittisen Tutkimuslaitoksen tutkimusseloste N:o 24, 1966.*

⁸ Vrt. Mustonen, mt. s. 36.